

FOUNDATION FOR
THE PRESERVATION
OF JEWISH HERITAGE
IN POLAND

www.fodz.pl

FUNDACJA
OCHRONY
DZIEDZICTWA
ŻYDOWSKIEGO

Zamość

 SZLAK CHASYDZKI

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego założona została w marcu 2002 roku przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP (ZGWŻ) oraz Światową Organizację Żydowską ds. Restytucji (WJRO).

Naszym celem jest ochrona relikwii kulturowego dziedzictwa Żydów w Polsce. Priorytetem Fundacji jest ochrona cmentarzy: we współpracy z innymi organizacjami i osobami prywatnymi doprowadziliśmy do upamiętnienia, ogrodzenia i uratowania przed zniszczeniem kilkudziesięciu cmentarzy żydowskich (m.in. w Zakopanem, Kozienicach, Mszczonowie, Kłodzku, Iwaniskach, Strzegowie, Dubience, Kolnie, Iłży czy Wysokiem Mazowieckiem). Działania Fundacji obejmują także rewitalizację szczególnie ważnych i wartościowych zabytków dziedzictwa żydowskiego. Do takich obiektów należą m.in. synagogi w Zamościu, Kraśniku i Rymanowie.

Nasza działalność na rzecz ochrony dziedzictwa nie ogranicza się jednak wyłącznie do opieki nad poszczególnymi obiektami; równie ważna jest dla nas dbałość o poszerzanie wiedzy na temat historii Żydów, którzy przez wieki współtworzyli dziedzictwo kulturowe Polski.

Do najistotniejszych działań edukacyjnych Fundacji należy skierowany do młodzieży program „Przywróćmy Pamięć” www.PAMIEC.FODZ.PL, w którym uczestniczy ponad 130 szkół z całej Polski, a także multimedialny portal internetowy POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.POLIN.ORG.PL, który prezentować będzie historię społeczności żydowskich z 1200 miejscowości z całej Polski.

Jednym z najważniejszych przedsięwzięć Fundacji jest projekt Szlak Chasydzki.

więcej informacji o działaniach Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego:

WWW.FODZ.PL

WWW.PAMIEC.FODZ.PL

WWW.POLIN.ORG.PL

Szanowni Państwo,

Publikacja ta poświęcona jest historii społeczności żydowskiej **Zamościa** i jest jedną z serii broszur opowiadających o losach Żydów w miejscowościach należących do Szlaku Chasydzkiego – projektu, który od 2005 roku realizowany jest przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Szlak Chasydzki to trasa wiodąca śladami Żydów z południowo-wschodniej Polski, a wkrótce także zachodniej Ukrainy. Partnerami Fundacji w realizacji projektu jest już 20 gmin z terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny, w których zachowały się bezcenne ślady wielowiekowej obecności polskich Żydów: Baligród, Biłgoraj, Chełm, Cieszanów, Dębica, Dynów, Jarosław, Kraśnik, Lesko, Leżajsk, Lublin, Przemysł, Ropczyce, Rymanów, Sanok, Tarnobrzeg, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Włodawa i Zamość.

Szlak Chasydzki przebiega przez atrakcyjne tereny południowo-wschodniej Polski, m.in. Roztocze czy Bieszczady, i łączy miejscowości, w których znajdują się zarówno imponujące synagogi, jak i cmentarze żydowskie, na których nierzadko znaleźć można nagrobki pochodzące z XVIII, XVII, a nawet XVI wieku. Wiele z tych cmentarzy jest wciąż odwiedzanych przez chasydów przybywających z całego świata.

W ramach projektu Szlak Chasydzki Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego wspiera jednostki samorządu terytorialnego i organizacje pozarządowe w ochronie i promocji wielokulturowego dziedzictwa ich miejscowości, a także stymuluje tworzenie trwałych partnerstw międzysektorowych na rzecz rozwoju turystyki profilowanej, wykorzystującej zabytki kultury żydowskiej.

Szlak Chasydzki daje wielu miejscowościom szansę na zaistnienie na mapie turystycznych atrakcji Polski – oprócz powszechnie znanego Zamościa, wpisanego na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, na Szlaku leżą także ośrodki często omijane przez turystów, nieświadomych atrakcji, jakie kryją.

Serdecznie zapraszamy na wyprawę Szlakiem Chasydzkim!

Monika Krawczyk | Dyrektor Generalny

Dlaczego „Szlak Chasydzki”?

Polska przez stulecia była domem wielu pokoleń Żydów; na jej terenie miał miejsce bezprecedensowy rozkwit kultury żydowskiej, a także myśli religijnej i piśmiennictwa. To właśnie tutaj w XVIII wieku narodził się chasydyzm, jeden z najważniejszych nurtów, jakie kiedykolwiek powstały w ramach judaizmu. Szczególnie wielu zwolenników zyskał on na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, m. in. na terenach, przez które przebiega dziś Szlak Chasydzki.

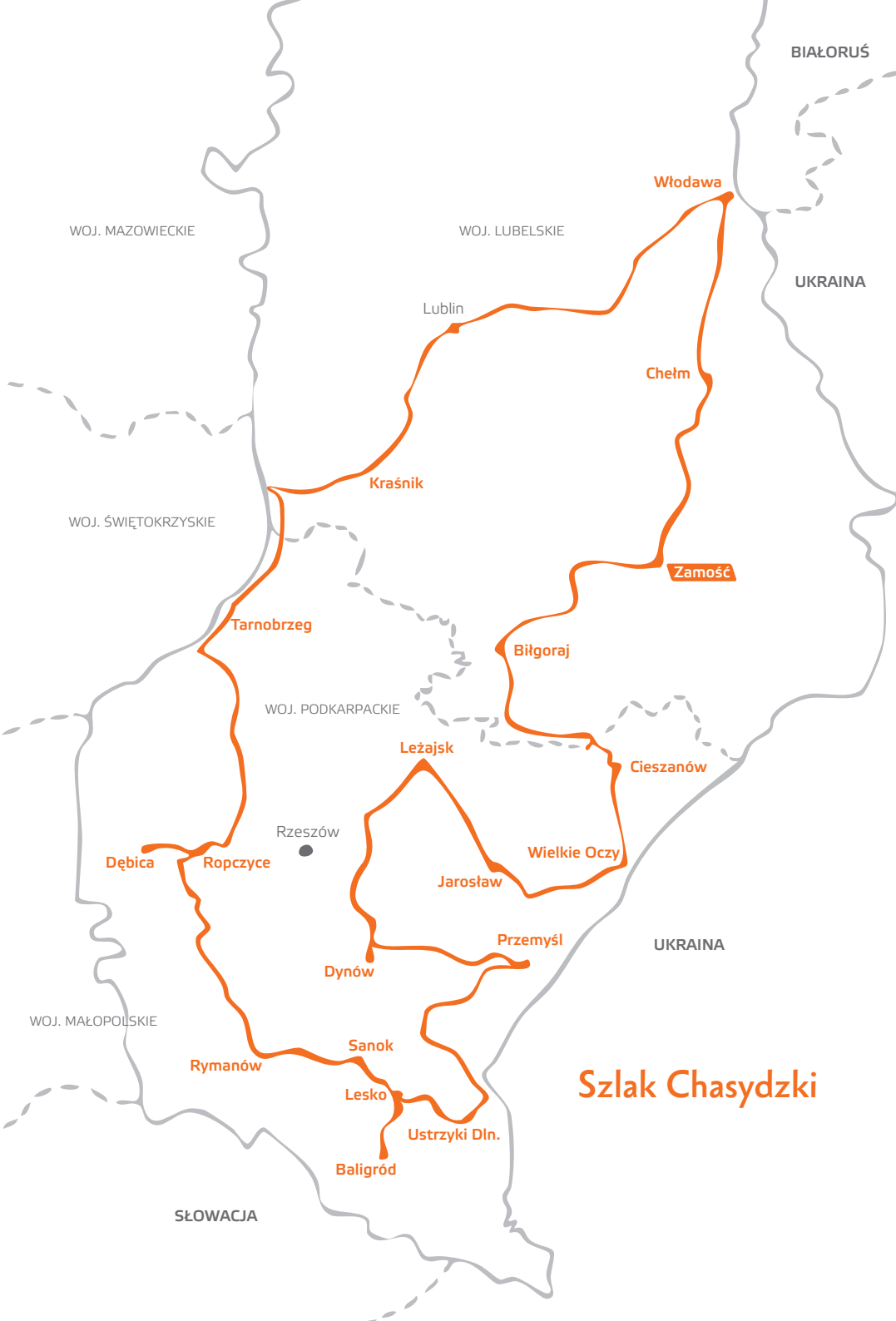
Tradycyjnie przyjmuje się, że twórcą chasydyzmu (*chassid* po hebrajsku znaczy „pobożny”) był Izrael ben Eliezer z Międzyboża na Podolu, znany jako Baal Szem Tow. Chasydzi wyznawali pogląd, że religijność nie może się ograniczać jedynie do ścisłego przestrzegania nakazów i zakazów judaizmu, a nawet – że ich zbyt restrykcyjne przestrzeganie oddala człowieka od Boga. Stąd silny akcent kładziono na duchowy wymiar religii i na emocjonalne przeżywanie wiary.

Chasydzi gromadzili się wokół cadyków (*cadik* to po hebrajsku „sprawiedliwy”), charyzmatycznych przywódców duchowych, z których każdy proponował szczególny sposób przybliżenia się do Boga – określoną metodę studiowania Tory i innych pism religijnych, a także odprawiania poszczególnych praktyk. W XIX wieku godność cadyka stała się dziedziczna – powstawały całe ich dynastie, których nazwy pochodziły od miejscowości, gdzie mieścił się dwór cadyka.

W rocznicę śmierci cadyka – *jorajt* – chasydzi gromadzą przy jego grobie, wierząc, że w ten dzień dusza cadyka nawiedza miejsce spoczynku, modlą się i zostawiają przy grobie niewielki karteczek z wypisanymi prośbami, zwane *kwitlech*. Tradycja ta jest wciąż żywa – do grobów cadyków do dziś regularnie przybywają chasydzi z całego świata.

Wiele miejscowości należących do Szlaku Chasydzkiego było ważnymi ośrodkami chasydyzmu. Dwory cadyków znajdowały się w Cieszanowie, Dębicy, Dynowie, Lesku, Leżajsku, Lublinie, Przemyślu, Ropczycach, Rymanowie i Tarnobrzegu (a dokładniej – w pobliskim Dzikowie). Najważniejszym niegdyś ośrodkiem chasydyzmu na ziemiach polskich był Leżajsk, gdzie działał słynny cadyk Elimelech. W pozostałych miejscowościach Szlaku mieszkali chasydzi związani z cadykami z innych miast i wsi – co nie umniejsza jednak atrakcyjności położonych tam zabytków dziedzictwa żydowskiego.

Szlak Chasydzki – najciekawsze obiekty

BALIGRÓD – cmentarz, założony na początku XVIII w.

BIŁGORAJ – cmentarz, założony w XIX w.

CHEŁM – tzw. nowa synagoga z początku XX w.; cmentarz, założony w XV w., jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie.

CIESZANÓW – synagoga z końca XIX w., cmentarz założony w XIX w.

DĘBICA – synagoga wzniesiona w końcu XVIII w., cmentarz założony na przełomie XVII i XVIII w.

DYNÓW – cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w., miejsce spoczynku cadyka Cwi Elimelecha Szapiro z Dynowa (1785-1841).

JAROSŁAW – dwie XIX-wieczne synagogi oraz cmentarz, założony na początku XVIII wieku.

KRAŚNIK – zespół synagogałny, na który składają się dwie bożnice: XVII- i XIX-wieczna; tzw. nowy cmentarz, założony w połowie XIX wieku.

LESKO – synagoga wzniesiona w XVII w. oraz założony w XVI w. cmentarz, jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie.

LEŻAJSK – cmentarz, założony w XVII w., miejsce spoczynku cadyka Elimelecha z Leżajska (1717-1787), miejsce pielgrzymek chasydów z całego świata.

LUBLIN – Jesziwa Chachmej Lublin – Uczelnia Mędrców Lublina, wzniesiona w 1930 jako największa religijna uczelnia żydowska na świecie; tzw. stary cmentarz, założony XVI w., miejsce spoczynku cadyka Jakuba Icchaka Horowitza, zwanego „Widzącym z Lublina” (1745-1815); tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX wieku;

PRZEMYSŁ – tzw. nowa synagoga, wzniesiona na początku XX w.; tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX w., największy cmentarz żydowski w województwie podkarpackim.

ROP CZYCE – cmentarz, założony w XVIII w.

RYMANÓW – barokowa synagoga z XVII w. oraz cmentarz, na którym spoczywa cadyk Menachem Mendel z Rymanowa (1745-1815).

SANOK – synagoga wzniesiona w dwudziestoleciu międzywojennym; tzw. nowy cmentarz, założony w XIX w.

TARNOBZEG – cmentarz założony na początku XX wieku, miejsce spoczynku cadyka Eliezera Horowitza z Dzikowa (zm. 1860).

USTRZYKI DOLNE – cmentarz żydowski, założony w XVIII w.

WIELKIE OCZY – synagoga z początku XX w.; cmentarz żydowski, założony w XVIII w.

WŁODAWA – barokowy zespół synagogałny z drugiej połowy XVIII w.

ZAMOŚĆ – słynna renesansowa synagoga, wzniesiona na początku XVII w.; tzw. nowy cmentarz, założony w 1907 r.

Zamojskie powietrze czyni mądrym.

Dawid Szyfman, „Oda do Zamościa”

Zamość to miasto położone w województwie lubelskim, liczące dziś blisko 70 000 mieszkańców. Został założony w 1580 r. przez hetmana i kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego, jako renesansowe „miasto idealne”, zaprojektowane przez włoskiego architekta Bernarda Morando. W 1992 r. zespół urbanistyczny Starego Miasta w Zamościu wpisany został na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO.

Pierwsi Żydzi w Zamościu

Kiedy Jan Zamoyski wydał akt lokacyjny Zamościa, nic nie zapowiadało, że w niedługim czasie miasto stanie się swoistym centrum wielokulturowym i wielonarodowościowym, zamieszkanym nie tylko przez Polaków, ale także Ormian, Greków, Rusinów, Niemców, Włochów, Szkotów i Żydów. Początkowo hetman gwarantował, że w Zamościu osiedlać się będą tylko katolicy, jednakże życie szybko zweryfikowało jego pomysły i już w 1585 r. Zamoyski zezwolił na osiedlanie się w mieście Ormianom, a w 1588 r. – Żydom.

Zamoyski zgodził się na zamieszkanie w obrębie murów miejskich i zorganizowanie kahału (czyli gminy religijnej) przez Żydów sefardyjskich, przybyłych z Turcji i Wenecji, a także prawdopodobnie z Amsterdamu, którzy mogli zagwarantować miastu doskonałe kontakty handlowe z Lewantem, czyli Bliskim Wschodem. Mianem Sefardyjczyków określa się Żydów wywodzących się z terenów Półwyspu Iberyjskiego, skąd zostali wygnani pod koniec XV w. Od Żydów aszkenazyjskich, wywodzących się z Niemiec, którzy zdecydowanie dominowali wówczas na terenie Rzeczypospolitej, odróżniali Sefardyjczyków niektóre obyczaje, liturgia oraz tradycje muzyczne i językowe.

Przywilej nadany przez Jana Zamoyskiego zezwalał Żydom sefardyjskim na budowę domów przy ulicy Żydowskiej (dziś Zamenhofa), a także na wzniesienie synagogi, chederu (szkoły religijnej dla chłopców) oraz mykwy (łaźni rytualnej). Co ważne, Żydzi osiedlający się w Zamościu otrzymali status prawny równy pozostałym mieszkańcom, co w tej epoce niestety nie było regułą. Mogli zajmować się rzemiosłem oraz handlem; przywilej gwarantował im także prawo do produkcji przedmiotów zbytku: eleganckiej odzieży, wyrobów jubilerskich czy wyposażenia domów. Żydzi mogli być także aptekarzami i lekarzami. Zamojska gmina żydowska miała pozostać sefardyjska, choć Aszkenazyjczycy mogli być do niej dopuszczani po uzyskaniu zgody właściciela miasta oraz samej gminy. W tym jednak czasie Sefardyjczycy nie dopuszczali jeszcze do zawierania mieszanych małżeństw z Żydami aszkenazyjskimi – różnice między obiema grupami uważane były za zbyt poważne.

Na przełomie XVI i XVII w. w Zamościu założony został także pierwszy cmentarz żydowski, na którym w 1804 r. pochowany został Jakub Kranz, słynny Magid z Dubna (dziś po cmentarzu nie pozostał żaden ślad, a na jego miejscu znajduje się Zamojski Dom Kultury). Na początku XVII w. przy ul. Żydowskiej rozpoczęto budowę słynnej renesansowej synagogi, istniejącej do dziś. W ślad za nią

Attyka, synagoga staromiejska

Sklepienie sali głównej,
synagoga staromiejska

Ściana wschodnia, synagoga staromiejska

powstał także gminny dom nauki i modlitwy – *bet midrasz*. Sama dzielnica żydowska rozrastała się stopniowo, obejmując oprócz ul. Żydowskiej także dzisiejszą ul. Pereca i Rynek Solny. O poziomie intelektualnym ówczesnej społeczności żydowskiej świadczy fakt, że już w XVII w. żydowski Zamość określany był jako „miasto pełne uczonych i pisarzy bez różnicy”.

Kres gminy sefardyjskiej

Wojny, jakie dotknęły Rzeczpospolitą w XVII w., a zwłaszcza powstanie Chmielnickiego i potop szwedzki, położyły kres historii gminy sefardyjskiej w Zamościu. Większość Sefardyjczyków opuściła miasto, a ich miejsce zajęli Żydzi aszkenazyjscy, dzięki czemu zamojski kahał stał się częścią rozległej organizacji gminnej Żydów Rzeczypospolitej. Od drugiej połowy XVII w. Zamość reprezentowany był na żydowskim Sejmie Czterech Ziem, gdzie zamojscy delegaci występowali także w imieniu mniejszych gmin żydowskich z terenów Ordynacji Zamojskiej.

Życie religijne i intelektualne

W XVIII w. Zamość stał się ważnym ośrodkiem kształcenia przyszłych rabinów. Rabin Jakow Icchak Hochgelentner założył w mieście uczelnię rabinacką, noszącą nazwę Jesziwy Mędrców Zamościa. Zamojska gmina żydowska, w odróżnieniu od wielu innych społeczności południowo-wschodniej Polski, nigdy nie włączyła się w nurt chasydyzmu, który w drugiej połowie XVIII w. objął swym oddziaływaniem ziemie Rzeczypospolitej. Prawdopodobnie zadecydowała o tym postawa miejscowych, wykształconych rabinów, a także przywiązanej do tradycji elity żydowskiej. W przeciwieństwie do mniejszych gmin wokół Zamościa, w których chasydyzm znalazł bardzo wielu zwolenników, stolica Ordynacji stała się znaczącym ośrodkiem ruchu antychasydzkiego, a następnie Haskali (z hebrajskiego: „oświecenie”), czyli ogólnoeuropejskiego ruchu, który postulował rezygnację z izolacjonizmu oraz angażowanie się Żydów w życie społeczne i polityczne zamieszkiwanych przez nich państw.

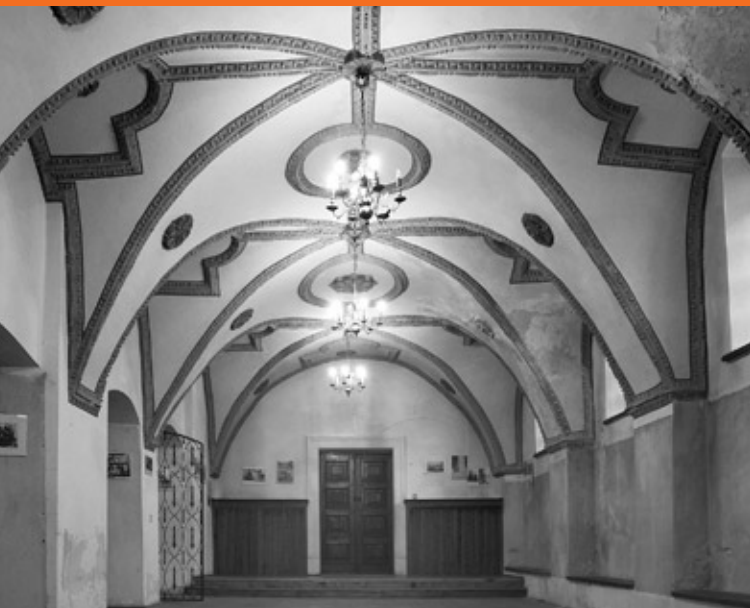
To właśnie z Zamościa pochodził Ezriel Halewi Horowitz, wielki przeciwnik chasydyzmu, a przede wszystkim Jakuba Icchaka Horowitza, zwanego „Widzącym z Lublina”, słynnego przywódcy chasydów lubelskich. W pierwszej połowie XIX w. istniały w Zamościu tylko dwie niewielkie grupy chasydzkie – zwolenników cadyka z Góry Kalwarii oraz cadyka z Bełża.

O ile chasydyzm nie zyskał w Zamościu wielu zwolenników, o tyle pod koniec XVIII wieku wielką popularność zdobyły w mieście idee Haskali, głoszące potrzebę emancypacji i asymilacji Żydów. Do ich zwolenników należał rabin Izrael Ben Mosze Halevi Zamość, filozof i matematyk. Rabin ten zyskał ogólnoeuropejską sławę, był m.in. nauczycielem samego Mojżesza Mendelssohna, słynnego filozofa, którego nauki doprowadziły do prawie całkowitej asymilacji Żydów niemieckich.

Ruch Haskali w Zamościu reprezentowali nie tylko rabini. Jej zwolennikami były też takie osoby jak Aleksander Cederbaum, twórca pierwszej na terenie Rosji gazety wydawanej w języku jidysz („Kol Mewaser”) i po hebrajsku („Hamelic”). W Zamościu urodził się też słynny pisarz Icchak Leibusz Perc (1852-1915), uważany za jednego z ojców literatury jidysz. Chociaż większość utworów Pereca powstała w Warszawie, wiele z nich osadzonych jest w zamojskich realiach, tak jak *Opowiadania chasydzkie* czy dramat *W nocy na starym rynku*. W Zamościu urodziła się także, w 1871 r., Róża Luksemburg, słynna działaczka socjalistyczna. Należy jednak pamiętać, że w zamojskim kahalie przeważali Żydzi tradycyjni, a postępową inteligencja stanowiła mniejszość społeczności.

Pod zaborami

Gdy po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. miasto znalazło się w obrębie Królestwa Polskiego, władze carskie postanowiły rozbudować twierdzę zamojską. Ludność cywilna mieszkająca na Starym Mieście, a więc w obrębie murów twierdzy, w 1822 r. musiała przeprowadzić się na przedmieścia, przede wszystkim do Nowej Osady, zwanej później Nowym Miastem. Tam przeniesiono także siedzibę kahału.

Babinec pólnocny, synagoga staromiejska

Attyka, synagoga staromiejska

Elewacja, synagoga staromiejska

W tym czasie ludność żydowska stanowiła już większość mieszkańców miasta. W 1827 r. na 5 414 mieszkańców Zamościa było 2 874 Żydów, co stanowiło 53% ogółu mieszkańców. W 1857 r. na 4 035 mieszkańców było 2 490 Żydów. W 1897 r. w Zamościu mieszkało 7 034 Żydów, co stanowiło 62% ogółu mieszkańców miasta.

Na powrót ludności cywilnej na Stare Miasto władze rosyjskie zezwoliły dopiero w 1866 r., w związku z odebraniem Zamościowi statusu twierdzy. Wytworzyła się wówczas interesująca sytuacja. Wielu Żydów, przeważnie tych mniej zamożnych, pozostało na Nowym Mieście, zaś na Stare Miasto przenieśli się przede wszystkim żydowskie elity. W ten sposób w Zamościu praktycznie funkcjonowały dwie gminy żydowskie – staromiejska i nowomiejska, posiadające odrębne synagogi oraz różnych rabinów. Osobne były także chedery i mykwy. W latach 1866-1872 wybudowana została nowomiejska synagoga, zachowana do dziś. W tamtejszej gminie doszli nawet do głosu zwolennicy chasydyzmu – stanowisko rabinów powierzono potomkom „Widzącego z Lublina”.

Większość Żydów zamojskich utrzymywała się z handlu i rzemiosła. Przed I wojną światową ponad 90% sklepów oraz ponad 75% zakładów rzemieślniczych w Zamościu należało do Żydów. W okresie międzywojennym odsetek ten nieco spadł na korzyść przedsiębiorstw polskich, ale i tak do 1939 r. handel i rzemiosło w Zamościu, podobnie jak w innych miastach na Lubelszczyźnie, pozostawały domeną żydowską. W 1907 r., z racji wyczerpania się miejsca na starym cmentarzu żydowskim, gmina założyła nowy cmentarz, ulokowany przy ul. Prostej. W 1910 r. wśród 14 593 mieszkańców miasta było 9 188 Żydów.

W drugiej połowie XIX w. pojawiła się wśród zamojskiej elity żydowskiej nowa kategoria osób – byli to ludzie asymilujący się do kultury polskiej, którzy stanowili jednak niewielki tylko procent społeczności żydowskiej. Chociaż stosunkowo nieliczna, grupa ta była jednak bardzo aktywna. Wystarczy

wspomnieć o rodzinie Hernhutów, która prowadziła rosyjsko-polską drukarnię oraz znany w Zamościu skład książek. W 1913 r. wszystkie sześć księgarni zamojskich należało do Żydów, a oprócz drukarni Hernhutów działały jeszcze trzy inne drukarnie żydowskie, wydające książki nie tylko w językach żydowskich, ale też po polsku i po rosyjsku. Już w drugiej połowie XIX w. w Zamościu zaczęły pojawiać się także szkoły żydowskie o charakterze świeckim: wykładano w nich historię Żydów i uciono nowoczesnego języka hebrajskiego. Przed I wojną światową powstała także w Zamościu pierwsza na Lubelszczyźnie żydowska biblioteka publiczna.

Dość wcześnie pojawiły się w mieście prądy syjonistyczne i socjalistyczne. Bund, żydowska partia socjalistyczna, działał tam już od 1903 r. Prawdziwy rozkwit nowoczesnego żydowskiego życia politycznego w Zamościu nastąpił jednak dopiero w okresie I wojny światowej, zwłaszcza pod okupacją austro-węgierską, która była o wiele bardziej liberalna politycznie niż panowanie rosyjskie. Wtedy to w Zamościu zaczęła działać większość nowoczesnych żydowskich partii politycznych, a Żydzi weszli w skład Rady Miejskiej w Zamościu. W czasie I wojny światowej w mieście powstały także liczne żydowskie instytucje o charakterze społecznym, kulturalnym i gospodarczym, niezależne od tych prowadzonych przez kahał, takich jak założony jeszcze przed wojną Dom Starców i Kalek Żydowskich, a także ochronka dla dzieci.

I wojna światowa przyniosła jednak także wiele tragicznych wydarzeń. W 1914 r. wojska rosyjskie oskarżyły ludność żydowską o współpracę z Austriakami, czego efektem była egzekucja 11 Żydów oraz kilku Polaków. Już po zakończeniu Wielkiej Wojny, ale w trakcie wojny polsko-bolszewickiej, kiedy Armia Konna Budionnego stała pod murami miasta, żołnierze dywizji gen. Bułaka-Bałachowicza dokonali w Zamościu pogromu ludności żydowskiej, oskarżanej tym razem o współpracę z bolszewikami.

Synagoga nowomiejska, obecnie przedszkole

Dawny dom rabina

Pomnik upamiętniający zamojskich Żydów, nowy cmentarz

Dwudziestolecie międzywojenne

Okres międzywojenny był epoką rozkwitu zamojskiej społeczności żydowskiej, zarówno pod względem gospodarczym, jak i kulturalnym, politycznym i społecznym. Warto wspomnieć o powstałym w 1927 r. Koedukacyjnym Gimnazjum Humanistycznym Gminy Żydowskiej, w którym zajęcia prowadzone były w języku polskim. W języku jidysz ukazywały się natomiast liczne periodyki, jak chociażby dwutygodnik „Zamoszczer Sztyme” („Głos Zamojski”), który wydawany był przez syjonistyczno-socjalistyczną partię Poalej Syjon i ukazywał się w latach 1928, 1937-1939. Żydzi posiadali także dziewięć bibliotek, cztery księgarnie oraz trzy duże drukarnie. Obok szkolnictwa świeckiego funkcjonowały także szkoły o charakterze religijnym, przede wszystkim tradycyjne chedery, a także niewielka jeshiwa o nazwie „Ajc-Chaim” (Drzewo Życia).

W okresie międzywojennym 94,7% żydowskich mieszkańców miasta deklarowało posługiwanie się na co dzień językiem jidysz, chociaż dla młodszego pokolenia coraz częściej to język polski stawał na pierwszym miejscu. Jednocześnie 4.1% Żydów z Zamościa deklarowało język polski jako język domowy – był to wyższy odsetek niż w o wiele większym Lublinie, gdzie wynosił on 2,5%. Żydzi nadal dominowali w zamojskim handlu, rzemiośle i przemyśle, chociaż w okresie międzywojennym w mieście powstało wiele firm polskich. W 1924 r. 75,7% zamojskich zakładów handlowych należało do Żydów, podobnie jak 54,5% fabryk.

W przededniu wybuchu II wojny światowej w Zamościu mieszkało 12 531 Żydów, którzy stanowili 43% ogółu mieszkańców miasta. Zamieszkiwali oni przede wszystkim Stare i Nowe Miasto.

II wojna światowa i Zagłada

We wrześniu 1939 r., po wybuchu II wojny światowej, Zamość na dwa tygodnie znalazł się pod okupacją niemiecką. W tym czasie nastąpiły brutalne prześladowania Żydów, bitych i rabowanych przez

żołnierzy niemieckich. Nic też dziwnego, że gdy 26 września 1939 r. do miasta wkroczyły oddziały sowieckie, zostały one przyjęte przez żydowskich zamościan o ile nie z radością, to przynajmniej z ulgą. Panowanie sowieckie trwało w Zamościu dwa tygodnie. Część Żydów, zwłaszcza tych o poglądach lewicowych, jawnie współpracowała z nową władzą. Gdy wojska sowieckie wycofywały się z miasta, oficjalnie ogłoszono wśród Żydów zamojskich, że mogą oni ewakuować się z Armią Czerwoną. Duża część ludności żydowskiej, doświadczywszy bestialstwa krótkiego pobytu Niemców, zdecydowała się na ewakuację za Bug. Oblicza się, że miasto mogło wtedy opuścić około 7 000-8 000 Żydów. Większość z nich zatrzymała się zaraz za granicą okupacji sowieckiej, przede wszystkim we Włodzimierzu Wołyńskim oraz we Lwowie, i w 1941 r., gdy tereny te znalazły się pod okupacją nazistowską, podzieliła los tamtejszych Żydów. Niewielka część uciekinierów została w latach 1940-1941 deportowana przez Rosjan na Syberię i wielu z nich udało się tam przeżyć okres II wojny światowej.

Po opuszczeniu Zamościa przez Rosjan w 1939 roku w mieście pozostało nieco ponad 4 000 Żydów. W krótkim czasie populacja ta wzrosła na skutek napływu do Zamościa Żydów wysiedlanych przez Niemców z terenów polskich włączonych do Rzeszy – były to znaczne grupy Żydów pochodzących z Włocławka, Koła, Kalisza i Łodzi. Pod koniec 1940 r. w mieście znalazło się około 2 500 takich wysiedleńców.

Okupacja niemiecka oznaczała dla Żydów systematyczne, brutalne prześladowania i szykany. Ich mienie było grabione, a oni sami zmuszani byli do pracy zarówno na terenie miasta, jak i w obozach pracy na terenie dystryktu lubelskiego, przede wszystkim w nieodległych obozach pracy w Bełczu i w Bortatyczach. W dniu 1 maja 1941 r. władze niemieckie nakazały wszystkim Żydom zamojskim osiedlenie się na terenie Nowego Miasta, tworząc w ten sposób odrębną dzielnicę żydowską (w Zamościu jednak nie powstało nigdy zamknięte getto).

W marcu 1942 r. rozpoczęła się Akcja „Reinhardt”, niemiecka operacja mająca na celu zagładę ludności żydowskiej z terenu Generalnego Gubernatorstwa. W odległym od Zamościa o 40 km Bełżcu Niemcy utworzyli obóz zagłady. Pierwsza deportacja z Zamościa do Bełżca miała miejsce w święto Pesach, 11 kwietnia 1942 r.; do obozu wywieziono wtedy blisko 2 500 ludzi. Osoby starsze i niedołążne były mordowane przez Niemców w domach lub na ulicach. Oficjalnie Niemcy przekazali Żydom zamojskim, że jest to deportacja „na Wschód”, do pracy. W rzeczywistości wszyscy zostali zamordowani w obozie zagłady w Bełżcu. Z obozu zdołał uciec 15-letni Lejb Wolsztajn, który prawdę o tym obozie opowiedział przedstawicielom zamojskiej Rady Żydowskiej. Tego, co opowiadał młody Wolsztajn, nigdy oficjalnie nie przekazano mieszkańcom getta.

Po pierwszej „akcji” do Zamościa przybyły jeszcze trzy duże transporty ludzi: do miasta przywieziono blisko 1 000 niemieckich Żydów z Dortmundu oraz ponad 2 000 Żydów czeskich z getta w Theresienstadt. Druga akcja deportacyjna rozpoczęła się w Zamościu w święto Szawuot, 24 maja 1942 r. W dniu 27 maja do Sobiboru, drugiego obok Bełżca obozu zagłady na terenie dystryktu lubelskiego, wywieziono ponad 2 000 Żydów. 11 sierpnia 1942 r. około 400 Żydów zamojskich zostało zabranych do obozu koncentracyjnego na Majdanku, we wrześniu kolejnych 400 osób wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu.

Ostateczna likwidacja dzielnicy żydowskiej w Zamościu nastąpiła 16 października 1942 r., kiedy to pozostałym na Nowym Mieście nielicznym już Żydom zamojskim Niemcy rozkazali przenieść się do pobliskiej Izbicy. 18 października 1942 r. Zamość został oficjalnie ogłoszony przez Niemców *Judenrein* – miastem „wolnym od Żydów”. Z Izbicy większość zamojskich Żydów została deportowana do obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze i na Majdanku. Tylko nielicznym udało się zbiec i, dzięki pomocy Polaków, przetrwać do końca wojny. W obozach pracy w Zamościu przetrzymywano jeszcze w tym czasie niewielkie grupy więźniów żydowskich, którzy w 1943 zostali zamordowani lub deportowani do obozu na Majdanku.

Z całej społeczności zamojskich Żydów z pożogi wojennej uratowało się około 50 osób. Nieco większa grupa Żydów z Zamościa przeżyła wojnę w głębi Rosji. W 1945 r., już po wyzwoleniu Polski, w Zamościu mieszkało zaledwie 224 Żydów i trudno stwierdzić, ilu z nich było rodowitymi zamościanami. Grupa ta, na skutek wyjazdów do powojennej Polski, w 1947 r. skurczyła się do zaledwie pięciu osób. Ocaleni zamojscy Żydzi oraz ich potomkowie zrzeszeni są obecnie w Ziomkostwie Żydów z Zamościa i okolic w Izraelu, które liczy około 2 000 członków.

Ślady obecności

Dziś o bogatej historii zamojskich Żydów przypominają wciąż stosunkowo liczne obiekty. Na terenie zniszczonego przez Niemców nowego cmentarza przy ul. Prostej zaraz po wojnie powstał pomnik zbudowany z resztek macew, upamiętniający zamordowanych Żydów zamojskich. Istnieje wciąż synagoga nowomiejska, niestety przebudowana na potrzeby przedszkola oraz zboru jednego z wyznań protestanckich. W dawnej mykwie na Starym Mieście mieści się dzisiaj klub jazzowy. W staromiejskiej synagodze funkcjonowała przez wiele lat biblioteka publiczna. Od 2005 r. synagoga jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

| Robert Kuwałek

Działania. Rewitalizacja synagogi w Zamościu.

Najwspanialszym zabytkiem kultury żydowskiej w Zamościu jest renesansowa synagoga na Starym Mieście, będąca własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Gdy w 2005 r. budynek synagogi został przekazany Fundacji, znajdował się w bardzo złym stanie technicznym – woda przeciekająca przez nieszczelny dach zalewała sklepienia i ściany bożnicy, co mogło w krótkim czasie doprowadzić do zawalenia się budynku. Fundacja w krótkim czasie przeprowadziła niezbędne prace remontowe i zabezpieczyła zabytkową budowlę.

Kolejnym krokiem Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego było opracowanie projektu rewitalizacji synagogi w Zamościu, obejmującego plan renowacji budynku i adaptacji zamojskiej synagogi na potrzeby centrum informacji turystycznej i kulturalnej Szlaku Chasydzkiego.

Zrewitalizowana synagoga stanie się także siedzibą lokalnych organizacji pozarządowych zajmujących się kulturą, a także multimedialnego Muzeum Żydów Zamościa i Okolic. Muzeum prezentować będzie historię przenikania i wzajemnego wzbogacania się kultury żydowskiej i polskiej na terenie Zamojszczyzny. Będzie także przybliżało sylwetki Żydów, którzy współtworzyli intelektualne, religijne i kulturowe oblicze regionu (np. Icchak Leibusz Perec, Magid z Dubna, Bolesław Leśmian). Ekspozycja stała Muzeum przygotowana zostanie z wykorzystaniem najnowocześniejszych technologii multimedialnych.

Dzięki partnerstwu Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego z zamojskimi instytucjami, takimi jak Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Biuro Wystaw Artystycznych oraz Liceum Plastyczne, wyremontowana synagoga będzie służyła działalności edukacyjno-kulturalnej, atrakcyjnej dla mieszkańców miasta i odpowiadającej ich potrzebom. Projekt rewitalizacji zakłada również, że w razie zaistnienia takiej potrzeby synagoga będzie mogła pełnić funkcje religijne.

Budynek synagogi wciąż wymaga szybkiego i kompleksowego remontu. Obecnie Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego poszukuje środków na przeprowadzenie prac. Dzięki finansowemu wsparciu z programu PHARE 2003 Unii Europejskiej: Interreg IIIA – „Przygotowanie do Inicjatywy Wspólnotowej INTERREG III ze szczególnym uwzględnieniem granicy wschodniej”, Fundacja sporządziła już niezbędną dokumentację projektową synagogi, co umożliwiło wszczęcie starań o dofinansowanie projektu rewitalizacji synagogi w Zamościu z funduszy Unii Europejskiej.

← Okno, synagoga starmiejska

Tekst: Robert Kuwałek, Weronika Litwin

Redakcja: Weronika Litwin

Projekt graficzny: www.RZECZYOBRAZKOWE.PL

Fotografie: Łukasz Giersz, Marcin Kamiński, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Informacje i materiały edukacyjne na temat kultury żydowskiej dostępne są na stronie internetowej programu „Przywróćmy Pamięć” www.PAMIEC.FODZ.PL oraz na portalu internetowym POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.POLIN.ORG.PL

WWW.FODZ.PL

WWW.PAMIEC.FODZ.PL

WWW.POLIN.ORG.PL